

Mensbeelden en levenskunst

De mens en de kunst het eigen leven vorm te geven

Dick Kleinlugtenbelt

Inhoudsopgave

Voorwoord	9
Inleiding	
Onze moderne vrijheid en levenskunst	11
Hoofdstuk 1 Friedrich Nietzsche	
De mens als het niet vastgestelde dier en de kunst om je eigen ritme te vinden	19
Vooraf	
1.1 Leven en werk	20
<i>Intermezzo 'Het boze lachen'</i>	21
1.2 Het verhaal van de dwaze man	29
1.3 Wat is het principe van het leven?	33
1.4 Langzame kuren. Over gezondheidskunst	36
1.5 Enkele gedichten:	
- Sils-Maria	39
- Für Tänzer	40
- Eis	41
Vragen	42
Hoofdstuk 2 Søren Kierkegaard	
De verborgen mens en de kunst van de ironie, of: een menswaardig leven begint met de ironie	43
Vooraf	
2.1 Leven en werk	43
<i>Intermezzo 'Ironie'</i>	47
2.2 Drie levenshoudingen	48
2.3 De voorrang van de enkeling	58
2.4 De angst	59
2.5 De kunst van de ironie	62
2.6 Een gedicht:	
- Vergeefs	65
Vragen	66

Hoofdstuk 3 Martin Heidegger	
De wijzende mens en de kunst met rust te laten	67
Vooraf	
3.1 Leven en werk	67
<i>Intermezzo 'Wat is dat..... een goed gesprek?'</i>	71
3.2 Het zijnsdenken	75
3.3 Hoe onszelf te begrijpen?	78
3.4 De stemming	86
3.5 De kunst met rust te laten	89
3.6 Twee gedichten:	
- Germaniën	91
- Socrates en Alcibiades	92
Vragen	94
 Hoofdstuk 4 Emmanuel Levinas	
De ambivalente mens en de kunst van het genieten	95
Vooraf	
4.1 Leven en werk	95
<i>Intermezzo 'Gezichten'</i>	100
4.2 Totaliteit en het oneindige	102
4.3 Humanisme van de andere mens	106
4.4 De kunst van het genieten	114
4.5 Twee gedichten:	
- De blinde in Parijs	116
- Vluchtelingen	117
Vragen	119
 Hoofdstuk 5 Michel Foucault	
De 'verdwenen' mens en de kunst je leven stijl te geven, of: de opheffing van onze identiteit door het spel met de maskers	121
Vooraf	
5.1 Leven en werk	122
<i>Intermezzo 'Het bekennen'</i>	124
5.2 Disciplinaire macht: de geboorte van het subject	129
5.3 Het verdwijnen van de mens	136
5.4 Het leven als kunstwerk	140
5.5 Twee gedichten:	
- Nachtwaker	145
- Geologie	146
Vragen	147

Hoofdstuk 6 Martha Nussbaum	
De kwetsbare mens en de kunst om het goede te kiezen	149
Vooraf	
6.1 Leven en werk	150
<i>Intermezzo ‘Emoties... wat zijn dat?’</i>	153
6.2 De rol van emoties	156
6.3 De mens als gebrekkig en kwetsbaar wezen	162
6.4 De kunst om het goede te kiezen	168
6.5 Twee gedichten:	
- Overdraagbaarheid	171
- Geen gezicht, geen handen,	172
Vragen	174
 Hoofdstuk 7 Jean Baudrillard	
De virtuele mens en de kunst van het verdwijnen	175
Vooraf	175
7.1 Leven en werk	176
<i>Intermezzo ‘Simulaties’</i>	179
7.2 Fatale strategieën	183
7.3 De virtuele mens	186
7.4 De kunst van het verdwijnen	193
7.5 Twee gedichten:	
- Op initiatief van mijn schaduw	195
- We zijn de kladversie van een tekst	196
Vragen	197
 Slot	
Vrijheidskunst	199
 Noten	207
Literatuur	221

Voorwoord

Ieder mens heeft een beeld van zichzelf, een beeld van anderen, een beeld van de mens in het algemeen. Mensbeelden zijn van het grootste belang omdat ze een praktische betekenis hebben voor het leven van alledag. De antwoorden op de vraag naar het mensbeeld verschillen. Hét mensbeeld bestaat niet. De antwoorden zijn onder andere afhankelijk van de tijd waarin je leeft en van persoonlijke levenservaringen.

In dit boek worden een zevental mensbeelden verhelderd, besproken en met elkaar vergeleken. Wat houden deze filosofische beelden van de mens in? Welke levenservaringen liggen ten grondslag aan deze mensbeelden? Is er sprake van een heersend mensbeeld in onze postmoderne tijd? In welke mensbeelden herken je je en in welke niet?

De mensbeelden worden in verband gebracht met levenskunst. Levenskunst is tegenwoordig opnieuw in de mode. Met de levenskunst is de filosofie terug bij haar aloude levensthema's, zoals genot en lijden, eenzaamheid en vriendschap, emotie en rede, lustbeleving en zelfbeheersing, onverschilligheid en betrokkenheid, toeval en rationele controle, het zelf en het andere, onafhankelijkheid en gebondenheid. Levenskunst kan gezien worden als een manier om het eigen leven en dat van anderen vorm te geven.

De verbinding tussen mensbeelden en levenskunst ligt in het beantwoorden van vragen als: hoe geven mensen hun leven gestalte vanuit hun mensbeeld? Welk soort levenskunst past bij welk mensbeeld? Om welke kunde/kunst gaat het? Welke opvatting over de mens gaat schuil onder de levenskunst?

De afgelopen jaren gaf ik op verschillende plekken - volksuniversiteiten, de internationale school voor de wijsbegeerte, het humanistisch verbond - de cursus 'mensbeelden en levenskunst'. Filosofische teksten over de mens en zijn leven weten me altijd te boeien. De levendige gesprekken tijdens de cursussen inspireerden me om dit boek te schrijven. Ik hoop dat het boek het denken van de lezer uitdaagt en verrijkt en dat de levenskunsten en gedichten inspireren bij het zoeken van een eigen levenskunst.

Op deze plaats dank ik Sjang Hermsen voor het doorlezen van de tekst en zijn suggesties om de tekst te verbeteren.

Hoofdstuk 1

Friedrich Nietzsche

De mens als het niet vastgestelde dier en de kunst om je eigen ritme te vinden

We beginnen met het mensbeeld en de levenskunst van Friedrich Nietzsche. Waarom? Er zijn een drietal redenen.

Nietzsche stelt het vraagstuk van de vrijheid zeer oorspronkelijk aan de orde door te stellen dat elk individu vrij tegenover het leven staat. Hij daagt de mens tot het uiterste uit om eigen keuzes te maken door een zeer krachtige oproep om vanuit de eigen vrijheid te leven. Hij rukt het leven los uit de beknellende banden van cultuur, moraal, wetenschap en godsdienst. Met zijn radicale kritiek op de grote verhalen van de wetenschap, de religie, de moraal en de politiek is Nietzsche één van de wegbereiders van de huidige vragen rond de postmoderne filosofie, de cultuurkritiek en de levenskunst.

De vrijheid van de mens tegenover het eigen leven komt niet zo maar aanwaaien. Hij vergelijkt de vrijheid van de kunstenaar ten opzichte van zijn kunstwerk met die vrijheid. Levenskunst is bij Nietzsche het dichten van je eigen leven. Dit was en is niet vanzelfsprekend. Veel mensen leefden en leven, al dan niet gebukt, onder de heersende moraal (van de kerk), de nationalistische cultuur van het eigen land en allerlei andere dwingende maatschappelijke conventies. Ze zijn niet in staat om vanuit hun eigen vrijheid te leven.

De eigen keuzevrijheid is de afgelopen decennia steeds meer cultuurgoed geworden in de gezondheidszorg, het onderwijs, relaties en het maatschappelijk leven. Nietzsche was zijn tijd vooruit. Zijn boeken werden steeds minder gelezen. Het kostte hem soms grote moeite ze uit te geven. Hoe is dat tegenwoordig? Is hij nog steeds aan de vroege kant? Enfin, u moet dat zelf maar beoordelen.

Nietzsche, en dit is de tweede reden, is een blijvende inspiratiebron voor nieuwe, frisse en oorspronkelijke filosofische invalshoeken. Zijn werk heeft een onweerstaanbare fascinatie. Ik werd erdoor gegrepen bij het lezen van *De genealogie van de moraal*. Er ontstond voortdurend plezier in mijn lichaam bij het lezen – een ironisch lachen – vanwege de vrolijke en ongedwongen sfeer die schuil gaat onder de messcherpe analyses. Tegelijkertijd is er sprake van diepe ernst. Het fundamentele en waarheidsvertegenwoordigende verhaal van de christelijke moraal, dat grote alledaagse betekenis heeft, wordt

tot op de grond afgebroken. Je kunt volledig opnieuw beginnen. Bij het lezen merk je de oprechtheid van Nietzsche. Je denkt soms: meent hij dat nou werkelijk? Maar bij het herlezen weet je dat het serieus bedoeld is. Het is geen virtueel verhaal.¹ Nietzsche pleegt bij het stuk slaan van ‘waarheden’ geen terroristische daad. Het stuk slaan is gericht op het versterken van het eigen denken en handelen en niet op het vernietigen van de persoon. De oproep van Nietzsche om je eigen leven te leiden is integer. Het kan wel ijsig koud om je heen worden, waardoor het verlangen naar de veilige warmte van de moraal gaat opspelen en je de kou even de rug toekeert. Het roept vragen op als: hoe sterk is het verlangen naar een geloof, naar een leermeester, naar een houvast? Hoe koud mag het om me heen worden? Hoe gevaarlijk is het om je eigen leven te dichten?

Wat resteert bij het lezen van Nietzsche is dat je alleen, in eenzaamheid, achter blijft. Nietzsche wil geen leermeester zijn. Je kunt alleen je eigen weg kiezen.

Waarom is het werk van Nietzsche zo’n rijke inspiratiebron? Ik denk omdat het werk van Nietzsche levensfilosofie is, waarin hij zijn eigen leven tot in de diepste uiteinden onderzoekt. Het is een filosofie die beeldhouwt uit de ruwe ervaringen van het leven. Het is geen filosofie over het leven. Nietzsche’s leven zelf filosofeert. In zijn levensfilosofie duiken telkens thema’s op die inspireren, actueel zijn en herkenbaar.

Nietzsche biedt een alternatief. Hij blijft niet steken in de kritiek. Dit is de derde reden om met Nietzsche beginnen. Het is een alternatief met een grote sociale en politieke actualiteitswaarde: het kijken en kennen vanuit wisselende perspectieven. Het is gericht tegen het centralistische denken, een denken enkel vanuit de eigen positie. Hoeveel perspectieven kunnen we tot ons toelaten? Hoeveel ‘anders’ kunnen we aan? Ben je in staat om je in de vrije ruimte van een perspectivisch denken en doen te zetten?

1.1 Leven en werk

Op 25 augustus 2000 was het honderd jaar geleden dat Nietzsche stierf. Ik was in die week met een kunst- en cultuurreis ‘In de voetsporen van Nietzsche’ in Sils-Maria. Nietzsche’s Sils-Maria - in Ober-Engadin in Zwitserland - met de zuivere berglucht, de bloeiende weiden, de ruisende beken, de groen glinsterende Silser- en Silvaplanersee en de indrukwekkende bergen rondom. Voor Nietzsche was Sils-Maria een lievelingsplek. Hij was er zeven zomers lang in de periode van 1881-1888. De natuurlijke omgeving van bossen, meren en vooral de bergen werkten als ‘narcotica’ voor zijn denken. Nietzsche maakte tijdens de vele wandelingen, die hij in de omgeving van Sils maak-

te, notities van zijn denken om ze later uit te werken. Aan Carl von Gersdorff schreef Nietzsche eind juni 1883 het volgende over Sils-Maria²:

“Lieber alter Freund, nun bin ich wieder in Ober-Engadin, zum dritten Male, und wieder fühle ich, dass hier und nirgend anderswo meine rechte Heimat und Brutstätte ist. Ach, was liegt noch Alles verborgen in mir und will Wort und Form werden! Es kann gar nicht still und hoch und einsam genug um mich sein, dass ich meine innersten Stimmen vernehmne kann!”

In Sils-Maria vond Nietzsche de juiste omgeving en het juiste klimaat. Daar kon hij het beste werken aan zijn boeken en op zoek gaan naar gezondheid, een goede omgeving voor zijn oogkwalen, hoofd- en maagpijn.

De meest in het oog springende herinneringen in Sils-Maria aan de aanwezigheid van Friedrich Nietzsche zijn het Nietzsche-haus en de Nietzsche-stein. In het Nietzsche-haus zijn onder meer de werk- en slaapkamer van Nietzsche te bezichtigen. Er is een winkel ingericht met boeken van en over Nietzsche. De werkkamer van Nietzsche ligt aan de achterkant van het huis, tegen de berg, omdat hij slecht tegen de schittering van het licht kon. Op de zuidkant van het schiereiland Chasté – uitkijkend over de Silvaplannersee – is de gedenksteen in een hoogoprijzende rots aangebracht met de bekende verzen uit Zarathustra:³

Oh Mensch! Gieb acht!
Was spricht die tiefe Mitternacht?
Ich schlief, ich schlief -,
Aus tiefem Traum bin ich erwacht: -
Die Welt ist tief,
Und tiefer als der Tag gedacht,
Tief ist ihr Weh -,
Lust – tiefer noch als Herzeleid:
Weh spricht: vergeht!
Doch alle Lust will Ewigkeit -,
- Will tiefe, tiefe Ewigkeit!

Intermezzo ‘Het boze lachen’

Op 23 augustus 2000 werd als herinnering aan de honderdste sterfdag van Nietzsche in hotel ‘Alpenrose’ een boekje gepresenteerd met de titel *Langsame Curen. Ansichten zur Kunst der Gesundheit*. Er waren zo’n honderd mensen aanwezig. De schrijvers – Mirelle Carbone en Joachim Jung – lasen uit hun boek voor. De teksten, die de actualiteit van Nietzsche’s denken weergeven, zitten vol zelfkritiek op de huidige levenswijzen vanuit een humoristisch standpunt. Het ‘boze lachen’⁴ – een lachen dat omkijkend verschijnt direct nadat

de slechte gewoonte op een speelse wijze in een flits te pakken is genomen - ontstond toen een tekst voorgelezen werd uit het hoofdstuk: 'Lieber frei mit schmalen Kost, als unfrei und gestopft' – Zur Frage der Ernährung. De tekst luidde:⁵ "Tegen het slechte dieet. – Foei, die maaltijden die de mensen tegenwoordig tot zich nemen, zowel in de herbergen als overal waar de welgestelde klasse leeft! Zelfs wanneer zeer geziene geleerden bijeenkomen, is het één en dezelfde gewoonte die hun tafel vult en die van de bankier: volgens de wet van het 'veel te veel' en het 'velerlei', – waaruit volgt dat de spijsen worden toebereid op het effect en niet op de voedzaamheid, en opwekken-de dranken moeten helpen de zwaarte in maag en brein te verdrijven. Foei, wat een woestheid en overgevoeligheid moet het algemene gevolg zijn! Foei, wat voor dromen moeten zij wel niet krijgen! ..."

Daar kunnen geen goede gedachten ontstaan. De beste gedachten zijn gedachten die tijdens het wandelen, in de beweging ontstaan.

Onze gewoonte, zo stelt Nietzsche, is "om in de vrije ruimte te denken, lopend, springend, stijgend, dansend, het liefst op eenzame bergen of dicht bij de zee, daar waar zelfs de wegen tot nadenken stemmen. Onze eerste vragen over een boek, over muziek, over een mens luiden dan ook: Kan hij lopen? Of beter, kan hij dansen? We lezen zelden, we lezen daarom niet slechter – hoe snel hebben we niet door hoe iemand op zijn gedachten is gekomen, of zittend, voor de inktpot, met een samengedrukte buik, het hoofd over het papier gebogen: hoe snel zijn we niet met zo'n boek klaar! De beknelde ingewanden verraden zich direct, daar kun je op wedden, net zoals kamerlucht, vloerkleden de benauwdheid van de kamer verraden".⁶

Met deze aforismen zitten we midden in Nietzsche's periode van de vrije filosofie⁷. Het is de periode vanaf 1879, nadat Nietzsche zijn professoraat aan de universiteit van Basel vanwege zijn ziektes moet opgeven en hij gebroken heeft met Wagner.

We keren terug naar de biografie van vòòr 1879.

Friedrich Nietzsche wordt op 15 oktober 1844 geboren in Röcken bij Lützen, provincie Saksen, als zoon van dominee Karl Ludwig Nietzsche en Franziska Oehler. Het pastorichuis is bewaard gebleven en beschermd. Het staat naast een klein kerkje en is het hele jaar door te bezichtigen.

Op 30 juli 1849 sterft Nietzsche's vader. Nietzsche is dan vijf jaar. De familie Nietzsche verhuist in hetzelfde jaar naar Naumburg, een ambtenarenstad met veel kloosters in de directe omgeving, omdat er veel familie en vrienden wonen. De pastorie moest ontruimd worden voor de opvolger.

In 1858 gaat Nietzsche voor zijn middelbare schoolopleiding naar het gymnasium van Schul Pforta, dicht bij Naumburg. Friedrich krijgt een inter-naatsbeurs voor de opleiding. Onder de middelbare scholen nam Pforta een bijzondere plaats in. De school was uitgesproken humanistisch in de vorming. Er heerste een straffe discipline. In 1866 schrijft hij over Pforta⁸:

“Mijn opvoeding is wat de hoofdzaken betreft aan mijzelf overgelaten. Mijn vader ... overleed al te jong; mij ontbrak het aan de strenge en superieure leiding van mannelijk intellect. Toen ik als jongen nog naar Schulpforta kwam leerde ik slechts een surrogaat van vaderlijke opvoeding kennen, de uniformerende tucht van een geordende school. Maar juist deze welhaast militaristische dwang, die, omdat hij de massa wil beïnvloeden, de enkeling koeltjes en oppervlakkig behandelt, leidde me weer terug tot mijzelf. (.....) Pas in de laatste periode van mijn leven in Pforta liet ik, met wel juist inzicht in mezelf, alle kunstzinnige levensplannen varen; de zo ontstane leemte werd van toen af door de filologie gevuld.”

In Pforta leert Nietzsche de klassieken kennen, leert hij discipline en zelfbeheersing en het zeer grondige systematische onderzoek.

In 1864 gaat Nietzsche theologie en klassieke filologie studeren aan de universiteit van Bonn. Hij vertrekt een jaar later, in augustus 1865, uit Bonn, om filologie te studeren in Leipzig, vooral ingegeven door de benoeming daar van Friedrich Ritschl, een streng filoloog.

In 1865 begint Nietzsche's vriendschap met Erwin Rhode, een medestudent. Erwin Rhode wordt de vriend van zijn leven. Rhode studeerde al in Bonn en volgde zijn leraar Ritschl ook naar Leipzig. Hij had een bijzondere filologische begaafdheid, was geestelijk sensibel en soepel, maar zeer kwetsbaar en twijfelde vaak aan zichzelf. Hij beschikte over een ironische schranderheid en leed onder zijn eigen improductiviteit.

Nietzsche leest in 1865 voor het eerst Schopenhauers' *Die Welt als Wille und Vorstellung*. Het werk maakt een grote indruk op hem. Nietzsche komt los door Schopenhauer. Schopenhauer ontkent de wil als ethische eis. Hij leert Nietzsche de zuivere, niet verwrongen wil kennen. De wil, niet verduisterd door ethiek en intellect. De wil als wereldprincipe, als een 'blinde kracht'. Alle metafysische stelsels zijn blinddoeken en onthullen zich in relatie tot de feitelijkheid van de wil telkens opnieuw als omhulsels, als interpretaties, als angstproducten van de eenzame mens tegenover het leven dat lijden is.

In 1868, in Leipzig in het huis van Hermann Brockhaus, maakt Nietzsche voor het eerste kennis met de componist Richard Wagner, die 31 jaar ouder